

Ristad ritning från 1300-talet

Av Erland Lagerlöf

Rone kyrka på Gotland har en för Gotlandsförhållanden vanlig byggnadshistoria (1). Den nuvarande kyrkan har föregåtts av en liten romansk stenkyrka, från vilken några reliefprydda stenar inmurats i altarbordet och några skråhuggna block – troligen sockelstenar – återanvänts i torntrappan. En dopfont från 1100-talets senare hälft, tillskriven Hegvald (nu i SHM), bör ha haft sin plats i denna Rone första sockenkyrka av sten. Möjligen har denna föregåtts av en träkyrka, men några spår efter en sådan har ej påträffats. Utgrävningar i andra gotlandskyrkor har visat, att stenkyrkorna i många fall hade en träkyrka som föregångare (2).

Den nuvarande kyrkan började troligen byggas omkr 1240 – koret – och fullbordades med långhus och ett torn under 1200-talets senare hälft. De gotiska portalernas kapitälband har rikt utformad växtornamentik, tillskriven »Ronensis«, som anses ha varit verksam vid denna tid (3). Det höga tornet, som gett kyrkan dess folkliga namn »Lang Jaku«, tillkom vid 1300-talets mitt och invigdes möjligen 1345, då kyrkans klocka är gjuten (Gotlands äldsta daterade kyrkklocka). Det höga, ståtliga tornet med gallerier och stora ljudöppningar med motsvarigheter i Dalhem, Gothem och Öja kan tillskrivas Egypticusverkstaden, en byggnadshytta verksam på Gotland troligen från ca 1320–ca 1370 (4).

Vid tornbygget gick man tillväga på ett ovanligt

sätt. I stället för att endast höja det torn med portal på norra sidan och fönster i väster, som uppförts vid 1200-talets slut gjorde man en omfattande förstärkning av murverket med ca 1 m:s tjocklek samt nytt och högre sockelparti, allt för att tornet skulle kunna byggas nästan dubbelt så högt som det tidigare varit. Härvid fick tornportalen, som är placerad på norra sidan, två om-

Fig. 1. Rone kyrka från sydost. Efter teckning av P A Säve 1864. ATA.

fattningar, den äldre från 1200-talets slut och den yngre från tornets påbyggnad vid 1300-talets mitt. Portalen har således två par kapitälband, de inre, lägre placerade med enkel växtornamentik och de yttre, högre belägna med figurreliefer tillskrivna den vid denna tid livligt verksamma byggnadshyttan. Tornet avsmalnar uppåt på ca 13 meters höjd, där gallerier insattes på tre sidor, i söder, väster och norr. Den ca 40 m höga tornkroppen är indelad i fyra våningar (urspr fem), de två översta med höga, spetsbågiga, dubbla ljudöppningar i alla väderstreck. Överst fanns ursprungligen enkla, men höga öppningar åt alla håll, men dessa är nu igenmurade, troligen efter en åskeld 1676, som uppges ha skadat tornets murverk (5).

När denna omfattande påbyggnad av tornet utfördes på 1300-talet av den nämnda byggnadshyttan, använde man sig av fullskaleritningar till ledning för stenhuggarna. Detta var ett vanligt förfaringssätt under medeltiden, men av naturliga skäl har få spår av sådana byggnadsförberedelser lämnats till våra dagar. I Norden är det endast på Gotland man hittills har påträffat sådana i form av regelrätta ritningar (6).

Vid en undersökning av kyrkan i helt annat syfte upptäckte jag för en tid sedan ristningar på långhusets nordvägg. I lampans släpljus framträdde plötsligt grunt ristade bågar, först tre stora bågar alldeles intill det nordvästra hörnet och sedan längre åt öster ytterligare tre obetydligt större spetsbågar, mera detaljerat utformade med trepass och kapitäl som i ett medeltida masverk (fig 3-5). Ristningarna var delvis övermålade av en lång figurfris, utförd av den s k »Passionsmästaren» på 1400-talet, vilket delvis förklarar att de ej tidigare upptäckts, trots den noggranna undersökning kyrkan varit föremål för bl a i samband med publicering i verket Sveriges Kyrkor 1973.

De tre västliga bågarna, med ungefär samma storlek

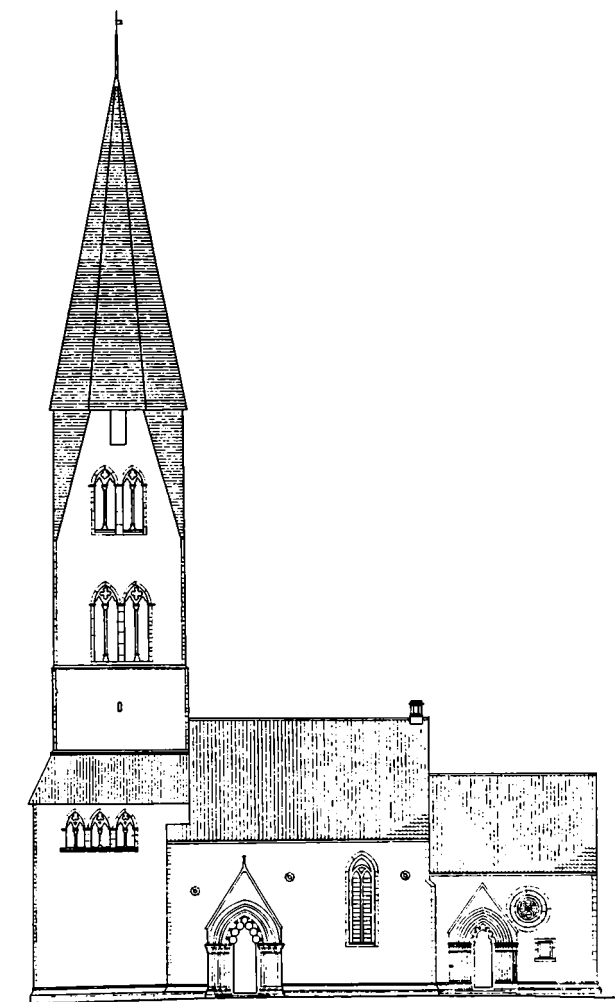

Fig. 2. Rone kyrkas södra fasad. Uppm J Söderberg 1971.

i baslinjen som de längre åt öster placerade, har uppenbarligen utförts först som förslagsritning men förkastats, varefter man längre åt öster och något högre

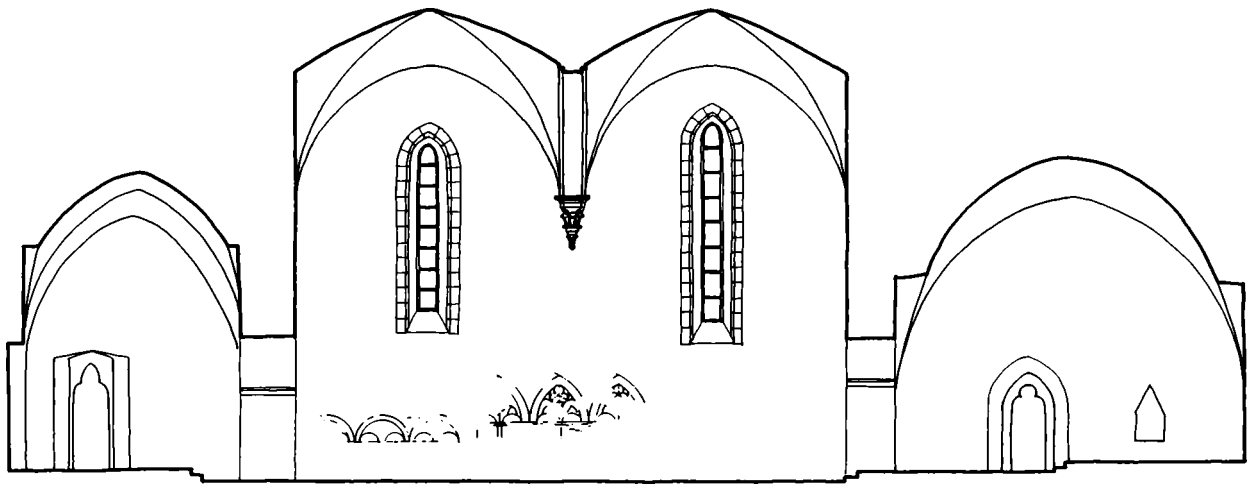

Fig. 3. Rone kyrka, längdsektion mot norr med ristad ritning på långhusets norra vägg, 1:300. Uppm L E Olsson 1984.

på väggen utförde den fullskaleritning som kom att användas vid bygget.

De förstnämnda, som alla är rundbågiga, består av

tre bredvid varandra ställda yttre bågar med två parallellt dragna linjer med ca 15 cm mellanrum. De yttre bågar har ca 140 cm bas. Alla de tre stora

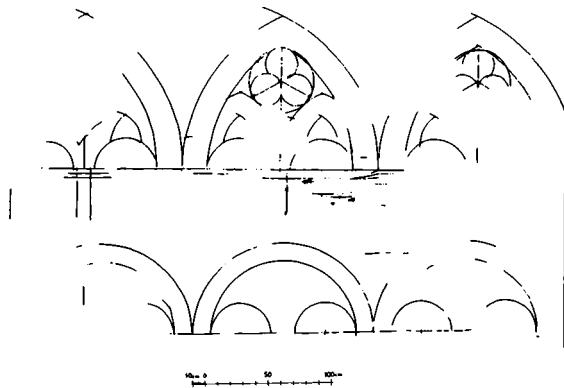

Fig. 4. Rone kyrka. Den ristade fullskaleritningen på långhusets norra vägg. Uppm L E Olsson 1984.

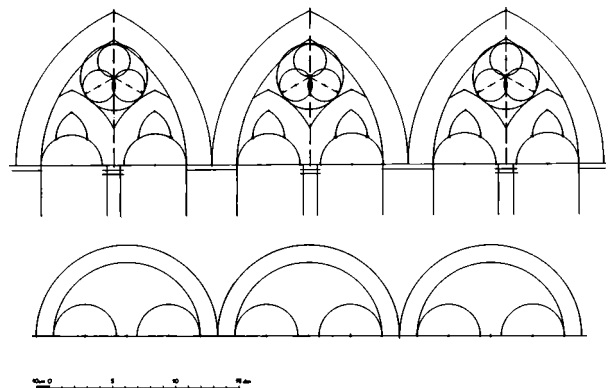

Fig. 5. Rone kyrka. Rekonstruktion av den ristade ritningen på långhusets norra vägg. L E Olsson 1985.

bågarna har två mindre bågar på samma baslinje, dessa med ca 40 cm diameter. Den nedersta av de tre bågarna, som är exakt lika stora, är bäst bevarad, men alla tre är tillräckligt tydliga för att kunna rekonstrueras.

Av okänd anledning, troligen för att man ville använda den modernare spetsbågen, har man sedan längre åt öster och något (ca 50 cm) högre på väggen utfört den slutgiltiga och använda fullskaleritningen som fått en betydligt mera detaljerad utformning (fig 4).

Även denna består av tre stora bågar med inskrivna mindre bågar, som bildar ett komplicerat masverk i form av två trepassbågar och över dessa en tréklöverbladformad båge som kröner masverket. Måtten är ungefär desamma som i de tre rundbågarna, dock något större. Mått: De yttre bågarnas bas 155 cm. Inre bågarnas bas 50 cm. Yttre bågens höjd 124 cm. Inre spetsbågarnas höjd 60 cm. Övre cirkelns diameter 50 cm. De tre inskrivna cirkelnas diameter 25 cm. Yttre bågens bredd 20 cm.

Eftersom vi tidigare påträffat putsristade bågar i de gotländska kyrkorna, som kunnat hänföras till byggnadsdetaljer i respektive kyrka, förstod jag att denna stora och omfattande ristning måste vara en fullskaleritning till någon del av kyrkobyggnaden. Jag behövde bara gå ut på kyrkogården och se upp mot det höga tornet för att genast kunna konstatera, att det gällde en ritning till den övre omfattningen av det södra galleriet (fig 6). De överensstämmer i varje detalj!

När tornet påbyggdes och höjdes på 1300-talet använde man således långhusets nordvägg som »ritbräde«. Byggnadsyttans ledare, eller arkitekt, utförde i putsen med stor passare en utförlig ritning till galleriets omfattning och masverk. När denna var färdigritad kunde man utföra mallar, som lämnades till sten-

huggarverkstaden för att man här skulle kunna hugga noggrant avpassade block för hopfogning till den uppritade galleriomfattningen. Bågarna och masverket måste ju få den rätta vinkeln för att kunna sammanfogas.

Några mallar (eller schabloner) från medeltiden har hittills mig veterligt ej påträffats i Norden, men på kontinenten och i England finns exempel på hur de var utformade. I »Tracing House« (ritkontoret) i katedralen i York, inrättat på 1300-talet och beläget mellan själva kyrkan och kapitelhuset över en förbindelsegång, hänger på väggen en stor mängd mallar både av trä och plåt (järn och zink) (7). Även om dessa synes vara av senare datum, har vi anledning förmoda, att de medeltida byggmästarna använde mallar av samma eller liknande typ. Tunna träplattor var troligen det vanligaste, men den lätt bearbetade plåten (av bly eller zink) bör också ha varit ett lämpligt material för framställningen av sådana mallar.

I »Tracing House« i York och Wells har man använt golven som »ritbord«. En tunn gipsmassa som lades ovanpå golvet tjänstgjorde som yta för fullskaleritningar. Här kunde man med passare eller andra ritningsinstrument (vinkelhake etc) rista upp en ritning i full skala till byggnadsdetaljer. Man kunde också utföra ristningar direkt på ett stengolv. Så har skett i katedralen i Soissons, där en läktares golv har använts på detta sätt (8).

Även det gotländska förfaringssättet att rista med passare i putsen på kyrkans väggar har paralleller på andra håll, men påfallande få är hittills kända. I ett vindsrum i Christchurch Priory, Hampshire, England (»Oliver Cromwells Saddle-room«) finns med passare uppdragna ristningar i den medeltida putsen (fullskaleritningar?) (9). Liknande putsritningar återfinns i Marien-Kirche i Lübeck (10), där man på långhusets

Fig. 6. Rone kyrka. Tornets södra galleri. Foto S Hallgren 1970.

västvägg kan iakttaga stora med passare uppdragna bågar liknande dem som påträffats på Gotland.

Detta arbetssätt, att således rita upp konstruktionsdetaljer i full skala till ledning för hantverkarna, har troligen kommit till användning vid de större byggnadsföretagen under medeltiden. Man har härvid använt golven som ritningsbord men även putsade murar.

Undersökningen av det gotländska materialet är in-

te slutförd. Den inventering som hittills gjorts har resulterat i att 12 kyrkor visat sig ha ristningar av denna karaktär. Utom den här publicerade ritningen i *Rone kyrka* samt de tidigare omskrivna ritningarna i *Lojsta* och *Stenkumla kyrkor*, har följande ristade ritningar upptäckts på Gotland under senare tid: *Lummelunda kyrka*, långhusets norra yttervägg; stora passarristade bågar, troligen konstruktionsritning till korportalens arkivolt (1300-talet). *Tofta kyrka*, tornets västra yttervägg; stora

passarristade bågar, troligen konstruktionsritning till portalarkivolt. – *Sanda kyrka*, långhusets norra yttervägg, passarristad mindre båge, troligen till fönsteromfattning. – *Rute kyrka*, korets östra yttervägg: stora passarristade bågar, troligen till portalarkivolt. – *Öja kyrka*, korets östra yttervägg: passarristad båge, troligen till fönsteromfattning. – *Etelhems kyrka*, ringkammarens norra innervägg: stora passarristade bågar, troligen till korportalens arkivolt (omkr 1300). – *Gothems kyrka*, långhusets norra innervägg: stora passarristade bågar, troligen till portalarkivolt (1300-talet?). – *Hejnums kyrka*, triumfbågens södra anfang; mindre ristad båge, möjligen till fönsteromfattning. – *Lye kyrka*, ringkammarens södra innervägg: ristad mindre båge.

Noter

1. Kyrkans byggnadshistoria skildras i Sveriges Kyrkor, vol 150 av *E Lagerlöf* och *B Stolt*. Stockholm 1973. Se även *J Roosval*, Die Kirchen Gotlands, s 180 och 221.
2. *G Trotzig*, En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland, FV 1970. – *Densamme*, En stavkyrka i Silte, Gotländskt Arkiv 1972.
3. Anonymnamnet Ronensis har tillskapats av *J Roosval*, se Die Kirchen Gotlands, Sthlm 1911, s 180f.
4. Gallerierna i Dalhem och Gothem är rundbågiga, de övriga spetsbågiga. *E Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur från gotiken. En stenhuggarverkstad på 1300-talet. Uddevalla 1975.
5. Vid kyrkans utvändiga restaurering 1985 kunde man konstatera att tornets övre delar fått omfattande skador som hjälpligt lagats bl a med bjälkar som lagts in i murverket.
6. *J Swanberg*, Medeltida byggmästare. Uppsala 1983, s 121f. – Se även *E Lagerlöf*, En uppmättningsritning från medeltiden. Gotländskt Arkiv 1978. – *Densamme*, Ristat och målat i Boge kyrka. Gotländskt Arkiv 1981.
7. *J H Harvey*, The tracing floor in York Minster, 40th Annual Report of York Minster for 1968. York 1969. – Se även *T Thieme*, *R Branner*, Drawings from a 13th century architects shop. The Reims palimpsest. Journal of the society of Architectural Historians 17, 1958.

8. *C F Barnes* (jr), The Gothic Architectural engravings in the cathedral of Soissons, *Speculum*, A journal of medieval studies. Vol XLVIII, Jan 1972. The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts.
9. *J H Harvey*, a a.
10. Författaren upptäckte dessa putsristade bågar i Marien-Kirche i april 1985.
11. *E Lagerlöf*, 1978.

Litteratur

- Barnes* (jr) *C F*: The Gothic Architectural engravings in the cathedral of Soissons, *Speculum* A journal of medieval studies. Vol XLVIII, Jan 1972. The Medieval Academy of America, Cambridge Massachusetts.
- Branner R.*: Drawings from a 13th century architects shop. The Reims palimpsest. Journal of the society of Architectural Historians 17, 1958.
- Bucher F.*: A Rediscovered Tracing by Villard de Honnecourt; i: The Art Bulletin 59, 1977 (anförd litt).
- Eichler H*, Ein Mittelalterlicher Grundriss der Liebfrauenkirche in Trier, in: Beiträge zur Kunst des Mittelalters – Vorträge der ersten deutschen Kunsthistorikertagung auf Schloss Brühl 1948. Berlin 1950.
- Harvey J H.*: The tracing floor in York Minster, 40th Annual Report of York Minster for 1968, York 1969.
- Krensch F.*: Werkrisse und Werkmass der Chorhalle des Aachener Domes; in: Beiträge zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalspflege II. Düsseldorf 1974.
- Lagerlöf E.*: Gotländsk stensulptur från gotiken. Stockholm 1975. – *Densamme*, En uppmättningsritning från medeltiden. Gotländskt Arkiv 1978. – *Densamme*, Ristat och målat i Boge kyrka. Gotländskt Arkiv 1981.
- Lagerlöf E* och *Stolt B.*: Rone kyrka, Sveriges Kyrkor vol 150. Stockholm 1973.
- Ost H.*: Eine Architekturzeichnung des 13. Jahrhunderts, i: Zeitschrift für Kunstgeschichte. 42. Band. 1979.
- Pause P.*: Gotische Architekturzeichnungen in Deutschland, (Diss). Bonn 1973 (anförd litt).
- Rosval J.*: Die Kirchen Gotlands. Stockholm 1911.
- Swanberg J.*: Medeltida byggmästare. Uppsala 1983.
- Trotzig G.*: En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland. Fornvännen 1970. – *Densamme*, En stavkyrka i Silte. Gotländskt Arkiv 1972.